

19. વિનોદપદ્યાનિ

[સંસ્કૃત ભાષાની અનેક લાક્ષણિકતાઓ છે. જેમકે, પદાન્વય, સંધિ, સમાસ, શબ્દોની અનેકાર્થતા વગેરે. આ બધી લાક્ષણિકતાઓનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃતના સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ પોતાની કવિતામાં અનેક પ્રકારના ચમત્કારો સર્જ્યા છે અને એ રીતે પોતાની કૃતિથી આ કવિઓએ પુષ્કળ યશ મેળવ્યો છે. ઘણા કવિઓએ તો આવા એકાદ ચમત્કારપૂર્ણ શ્લોકની રચના કરીને પોતાને અમર બનાવી દીધા છે.

આવી રચનાઓ અનેક સંગ્રહ પામી છે. તે બધા સંગ્રહોમાંથી અહીં માત્ર દસ પદ્યોને લેવામાં આવ્યા છે. આમાંનાં પ્રથમ પાંચ પ્રહેલિકા પ્રકારનાં છે. બાકીનાં ત્રણ પદ્યો સંસ્કૃતની ઉપર જણાવેલી લાક્ષણિકતાઓનો આશ્રય લઈને જુદા-જુદા પ્રકારની અનેરી ચમત્કૃતિ રજૂ કરે છે.

પ્રસ્તુત પદ્યોના અભ્યાસથી કાવ્યાત્મક ચમત્કૃતિના રસનો આસ્વાદ તો કરીશું જ, સાથે સાથે જગતના કેટલાક પદાર્થોની ખાસિયતો, કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો અને અમુક નૈતિક બાબતોનો બોધ પણ મેળવીશું.]

કં સંજઘાન કૃષ્ણઃ કા શીતલવાહિની ગડ્ગા ।
કે દારપોષણરતાઃ કં બલવન્તં ન બાધતે શીતમ્ ॥1॥
તાતેન કથિતં પુત્ર લેખં લિખ મમાજ્ઞયા ।
ન તેન લિખિતો લેખઃ પિતુરાજ્ઞા ન લોપિતા ॥2॥
સીમન્તિનીષુ કા શાન્તા રાજા કોઽભૂત્ ગુણોત્તમઃ ।
વિદ્વદ્ભિઃ કા સદા વન્ધ્યા ચાત્રૈવોક્તં ન બુદ્ધ્યતે ॥3॥
વ્રજન્તિ પદ્યાનિ કદા વિકાસં
પ્રિયા ગતે ભર્તરિ કિં કરોતિ ।
રાત્રૌ ચ નિત્યં વિરહાતુરા કા
સૂર્યોદયે રોદિતિ ચક્રવાકી ॥ 4 ॥

આદૌ નકારઃ પરતો નકારઃ મધ્યે નકારેણ હતો દકારઃ ।
एवं नकारत्रयसंयुतस्य का दानशक्तिः खलु नन्दनस्य ॥5॥

एको ना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयुं गताः ।
 विंशतिः पुनरायाताः एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ 6 ॥
 तुरोऽहं प्रथमं हित्वा चरोऽस्मि मध्यमं विना ।
 आद्यमध्यान्तिमैर्युक्तः को भवामि वदन्तु भोः ॥ 7 ॥
 अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि ।
 बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ 8 ॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : લેખ: લખાણ, લેખ **નકાર:** વર્ણમાળાનો 'ન' વર્ણ **દકાર:** વર્ણમાળાનો 'દ' વર્ણ **નન્દન** એક માણસનું નામ (આમાં આગળ અને પાછળ ન (નહીં, એવો નિષેધાર્થક) છે, વચ્ચે એક દ (દાન કર - દે, એવા અર્થનો વાચક) હતો. તે પણ (નન્દન - એ શબ્દમાં) વચ્ચે આવેલા ન વર્ણથી હણાઈ ગયો છે, મરી પરવાર્યો છે. આથી નન્દન પાસે દાન કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ? અહીં આ રહસ્ય છે.) **બહુવ્રીહિ:** સમાસનો એક પ્રકાર **ષષ્ઠી તત્પુરુષ:** સમાસનો એક પ્રકાર.

(સ્ત્રીલિંગ) : ગङ્ગા ગંગા નદી **સીમન્તિની** સેંથાવાળી સ્ત્રી, પરણેલી સ્ત્રી **પ્રિયા** પત્ની, કાન્તા **ચક્રવાકી** ચક્રવાક પક્ષિણી, ચક્રવી **વિંશતિ** વીસ (સંખ્યા) **સરયુ** સરયુ નદી (જેના તટે અયોધ્યા છે.)

(નપુંસકલિંગ) : શીતમ્ ઠંડક, ઠંડી **પદ્યમ્** કમળ

સમાસ : ગુણોત્તમ: (ગુણેષુ ઉત્તમ: । સપ્તમી તત્પુરુષ) । વિરહાતુરા (વિરહેણ આતુરા । તૃતીયા તત્પુરુષ) સૂર્યોદયે (સૂર્યસ્ય ઉદય: સૂર્યોદય:, તસ્મિન્ । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । દાનશક્તિ: (દાનસ્ય શક્તિ: । ષષ્ઠી તત્પુરુષ) આદ્યમધ્યાન્તિમૈ: (આદ્ય: ચ મધ્ય: ચ અન્તિમ: ચ આદ્યમધ્યાન્તિમા:, તૈ: । રાજેન્દ્ર: (રાજામ્ રાજેન્દ્ર:, ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । લોકનાથૌ (બહુવ્રીહિપક્ષે - લોકા: (= જના:) નાથા: (= સ્વામિન:) यस્ય સ: - એવંવિધ: અહમ્ - નિર્ધન:, યાચકત્વાત્ । ષષ્ઠીતત્પુરુષપક્ષે - લોકાનામ્ (= જનાનામ્) નાથ: (= સ્વામી) - એવંવિધ:, ત્વમ્ રાજા, પાલકત્વાત્ ।)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ :

(આત્મનેપદ) **બાધ્ (બાધતે)** પજવવું, પીડા પહોંચાડવી

ચતુર્થ ગણ : (આત્મનેપદ) **બુધ્ (બુધ્યતે)** જાણવું, બોધ થવો

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **કં સંજઘાન** કોનો સંહાર કર્યો (અન્ય પક્ષમાં - કંસં જઘાન કંસનો સંહાર કર્યો) **કા શીતલવાહિની** કોણ શીતળતાનું વહન કરનારી છે. (અન્ય પક્ષમાં - કાશીતલવાહિની કાશી નગરીના તળમાં વહેનારી) **કે દારપોષણરતા:** કોણ પરિવારનું પોષણ કરવામાં રત છે. (અન્ય પક્ષમાં - કેદારપોષણરતા: કેદારનું એટલે કે ખેતરનું પોષણ કરવામાં રત) **કં બલવન્તમ્** કયા બળવાળાને (અન્ય પક્ષમાં - કમ્બલવન્તમ્ કામળાવાળાને) **ન તેન** તેણે નહીં (અન્ય પક્ષમાં - નતેન નમ્ર બનેલાએ) **સીમન્તિનીષુ કા શાન્તા** પરણેલી સ્ત્રીઓમાં કોણ શાંત છે. (ચરણનો આદિ અને અન્ત્ય વર્ણ મેળવતાં ઉત્તર બની જાય છે - સીતા । આવી જ રીતે બાકીનાં ચરણોનો ઉત્તર છે - રામ, વિદ્યા.) **અત્રૈવોક્તમ્ ન બુધ્યતે** અહીં જ કહી દીધું છે, છતાં

સમજાતું નથી અથવા છતાંય જણાતું નથી ? ગતે ભર્તરિ પતિ (પરલોકમાં) ચાલ્યો જાય છે ત્યારે રોદિતિ રહે છે. નકારત્રયસંયુતસ્ય નન્દનસ્ય ત્રણ નકારથી જોડાયેલા એવા નન્દનથી એકો ના વિંશતિઃ સ્ત્રીણામ્ એક નર અને વીસ સ્ત્રીઓ (૫૧માં - એકોનવિંશતિઃ સ્ત્રીણામ્ સ્ત્રીઓમાંની ઓગણીસ સ્ત્રીઓ તુરોઽહં પ્રથમં હિત્વા પહેલાને છોડી દેતાં તુર છું. ચરોઽસ્મિ મધ્યમં વિના મધ્યમ (વચલા) વર્ણ વગર હું ચર ચર છું. આદ્યમધ્યાન્તિમૈર્યુક્તઃ આદ્ય, મધ્ય અને અંતિમ વર્ણોથી જોડાયેલ કઃ ભવામિ કોણ છું ? કોણ હોઈશ ? વદન્તુ કહો. લોકનાથાવુભાવપિ આપણે બંને લોકનાથ છીએ.

(2) સંધિ : ચાત્રૈવોક્તમ્ (ચ અત્ર એવ ઉક્તમ્) । તુરોઽહમ્ (તુરઃ અહમ્) । કો ભવામિ (કઃ ભવામિ) । લોકનાથાવુભાવપિ (લોકનાથૌ ઉભૌ અપિ) । બહુવ્રીહિરહમ્ (બહુવ્રીહિઃ અહમ્) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત ।

(1) કંસં કઃ જઘાન ?	☐
(ક) કૃષ્ણઃ (ખ) भीमः (ગ) बलरामः (ઘ) उग्रसेनः	
(2) કેન કથિતં પુત્ર લેખં લિખ્વિતિ ?	☐
(ક) कृष्णेन (ખ) मित्रेण (ગ) तातेन (ઘ) स्वयमेव	
(3) રાજા કઃ અભૂત્ ગુણોત્તમઃ ?	☐
(ક) युधिष्ठिरः (ખ) रामः (ગ) कृष्णः (ઘ) विभीषणः	
(4) વ્રજન્તિ પદ્માનિ કદા વિકાસમ્ ?	☐
(ક) सूर्योदये (ખ) प्रातःकाले (ગ) प्रभाते (ઘ) मध्याह्ने	
(5) એકઃ કેન ભક્ષિતઃ ?	☐
(ક) सिंहेन (ખ) व्याघ्रेण (ગ) रोगेण (ઘ) ध्वनिना	

2. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) પુત્રેણ કસ્ય આજ્ઞા ન લોપિતા ?
- (2) ચક્રવાકી કદા વિરહાતુરા ભવતિ ?
- (3) પ્રિયા ગતે ભર્તરિ કિં કરોતિ ?
- (4) નકારત્રયસંયુતસ્ય નન્દનસ્ય કા નાસ્તિ ?
- (5) વિદ્વદ્ભિઃ કા સદા વન્દ્યા ?
- (6) શીતં કં ન બાધતે ?

3. નિમ્નલિખિતાનાં પદાનાં સમાસપ્રકારં લિખત ।

- (1) ગુણોત્તમ: (2) વિરહાતુરા (3) સૂર્યોદય:
(4) દાનશક્તિ: (5) લોકનાથ:

4. પ્રદત્તાન્ શબ્દાન્ પ્રયુજ્ય વાક્યાનિ વિરચયત ।

- (1) કયા બળવાળાને ઠંડી હેરાન કરતી નથી ?
(કિમ્ બલવત્ શીત ન બાધ્ ।)
(2) રાજા રામ ગુણોત્તમ છે.
(નૃપ રામ ગુણોત્તમ અસ્ ।)
(3) કમળ ક્યારે વિકાસ પામે છે ?
(પદ્મ કદા વિકાસ વ્રજ્ ?)
(4) આદિમાં નકાર છે અને પાછળ પશુ નકાર છે.
(આદિ નકાર અસ્ પરતઃ અપિ નકાર અસ્ ।)
(5) પહેલાને ત્યાગી દેતાં હું 'તુર' છું.
(પ્રથમ વિ + હા + ત્વા > ય અસ્મદ્ 'તુર' અસ્ ।)

5. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

- (1) કં સંજઘાન કૃષ્ણઃ । આ વાક્યના બે અર્થ કયા કયા છે ?
(2) નન્દન પાસે દાનશક્તિ કેમ નથી ?
(3) સ્નાન માટે વાસ્તવમાં કેટલા લોકો ગયા હતા ?
(4) રાજા અને ભિક્ષુક બંને લોકનાથ શા માટે છે ?

6. શ્લોકાનનુલક્ષ્ય યથાયોગ્યં સંયોજયત ।

ક

- (1) एको न विंशतिः स्त्रीणाम्
(2) बहुव्रीहिरहं राजन्
(3) विद्वद्भिः सदा वन्द्या
(4) तातेन कथितं पुत्र
(5) का दानशक्तिः

ख

- (1) चात्रैवोक्तं न बुध्यते ।
(2) स्नानार्थं सरयुं गता ।
(3) खलु नन्दनस्य ।
(4) पाण्डवाः हर्षमागताः ।
(5) षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ।
(6) लेखं लिख ममाज्ञया ।

પ્રવૃત્તિઓ

- અન્ય ભાષાની પ્રહેલિકાઓ એકત્ર કરો.
- લોકનાથ શબ્દના જેવા દ્વિવિધ સમાસના પ્રયોગો એકત્ર કરી તેમના અર્થોનું પત્રક તૈયાર કરો.
- એક કરતાં વધારે અર્થ ધરાવતા હોય, તેવાં સંસ્કૃત વાક્યોનો સંગ્રહ કરો.